

اقتباس سینمایی از آثار غنایی ادبیات کلاسیک فارسی با تأکید بر وجوه نمایشی سندبادنامه ظهیری سمرقندی

علیرضا پورشبانان*

چکیده

ساخت فیلم‌های سینمایی بر اساس متون ادبیات کلاسیک فارسی با مضامین به‌روز و اجتماعی از مسائل مهمی است که از یک سو زمینه‌ی معرفی آثار ادبی را فراهم کرده و از سوی دیگر به فیلم‌های سینمایی عمق و بعدی جدی می‌بخشد. با این هدف، در این مقاله تلاش شده با در نظر گرفتن نیاز سینمای امروز ایران به ایده‌های مناسب و توجه به اقتباس از متون ادبیات کلاسیک، با رویکردی ژانری، تعامل میان ادبیات کلاسیک فارسی و سینمای ملی تحلیل گردد. با این رویکرد سندبادنامه‌ی ظهیری سمرقندی به عنوان یکی از آثار برگزیده‌ی ادبیات کلاسیک فارسی، با داشتن زمینه‌های مناسب برای اقتباس بررسی گردید. بر این اساس به روش توصیفی - تحلیلی عناصری از روایت شامل زمینه‌داستانی، درون‌مایه، شخصیت‌های نمایشی و تعلیق و کشمکش که از عناصر مطلوب برای اقتباس هستند در متن بررسی و مشخص شد کنش‌محور بودن چنین متن‌هایی می‌تواند به عنوان نقطه‌ی اتکا در امروزی کردن اقتباس‌های سینمایی، مورد توجه فیلم‌سازان سینمای اجتماعی قرار گیرد.

کلیدواژه‌ها: ادبیات غنایی، سینما، اقتباس، درام اجتماعی، سندبادنامه ظهیری.

۱. مقدمه

استفاده از ادبیات برای ساخت فیلم‌های سینمایی در سینمای جهان تاریخچه‌ای به اندازه‌ی تاریخ سینما دارد و اهمیت آن در گستره‌ی تعریف اقتباس سینمایی از ادبیات به طور مداوم از سوی منتقدان و تحلیل‌گران ادبی و سینمایی مورد تأکید قرار گرفته است. بسیاری از

* استادیار گروه عمومی، دانشگاه هنر تهران، Alirezap3@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۱۳۹۵/۰۹/۲۵، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۵/۱۲/۱۴

۲ اقتباس سینمایی از آثار غنایی ادبیات کلاسیک فارسی با تأکید بر وجوه نمایشی سندبادنامه ...

فیلم‌ها و حتی سریال‌های تلویزیونی تحسین شده^۱ از سوی جشنواره‌های مختلف سینمایی و تلویزیونی، اقتباسی هستند و در بسیاری از جشنواره‌های معتبر سینمایی جهان مثل اُسکار، برای فیلم‌نامه‌های اقتباسی جوایز جداگانه در نظر گرفته می‌شود. این روند استفاده از ادبیات برای اقتباس در سینما همچنان با روندی رو به رشد ادامه دارد و به ویژه در حوزه سینمای اجتماعی و ساخت درام‌های شهری و نقد و بررسی مسائل امروز روابط انسانی نیز در یک نگاه تطبیقی و با روزآمد کردن متون برجسته‌ی ادبی قدیم و جدید مورد توجه فیلم‌سازان مطرح جهان قرار گرفته است.^۲ اما مسئله‌ی مهم این است که چنین رویکردی به ادبیات و استفاده‌ی هدفمند در بازخوانی آثار ادبی در سینمای اقتباسی که به خوبی در سینمای جهان شکل گرفته و به بلوغ رسیده، در سینمای ایران جایگاهی نیافته و در تطابق با ضعف کلی سینمای اقتباسی، مورد توجه فیلم‌سازان داخلی قرار نگرفته است. از این زاویه به نظر می‌رسد کاوش در حوزه‌ی ادبیات فارسی و به ویژه ادبیات کلاسیک که آثار قابل اعتنایی از نظر ظرفیت‌های نمایشی در آن وجود دارد، می‌تواند در به‌کارگیری این آثار و بازخوانی آنها بر اساس نیازهای جامعه‌ی امروزی در ساخت نسخه‌های سینمایی، کارآمد به شمار آید.

با این توصیف، در مقاله‌ی پیش‌رو تلاش می‌شود با نگاهی ژانری و تطبیقی ابتدا تعامل سینما در گستره‌ی درام- به عنوان یکی از ژانرهای پرمخاطب سینما - و ادبیات غنایی مورد توجه قرار گرفته و پس از آن یکی از آثار متناسب ادبیات کلاسیک غنایی فارسی با سینمای درام یعنی سندبادنامه‌ی ظهیری سمرقندی از منظر ظرفیت‌های نمایشی بررسی و تحلیل گردد.

۲. پیشینه پژوهش

در سال‌های اخیر مطالعات تازه‌ای در باب بررسی بین‌رشته‌ای درباره‌ی تعاملات میان ادبیات و سینما صورت گرفته که برخی از آنها تمرکز خود را بر واکاوی مفهوم اقتباس، سابقه‌ی اقتباس سینمایی و تحلیل فیلم‌های اقتباسی در سینمای ایران معطوف نموده‌اند و آثاری مانند «اقتباس ادبی در ایران»، (شهناز مرادی، ۱۳۶۸) و «اقتباس در سینما»، (محمدعلی فرشته حکمت، ۱۳۹۰) از این نمونه‌ها به شمار می‌آیند. در برخی از آثار نیز مولفان با مبنا قرار دادن روایت، تحلیل عناصر نمایشی را در متون ادبی دنبال کرده‌اند که آثاری مانند «تاریخ بیهقی، روایتی سینمایی» (علیرضا پورشبانان، ۱۳۹۲) و قابلیت‌های نمایشی شاهنامه (محمد

علیرضا پورشبانان ۳

حنیف، ۱۳۸۴) از آن جمله‌اند. در نوع دیگری از آثار هم تمرکز بر ایجاد ارتباط میان صور خیال ادبی با تکنیک‌های مختلف فیلم‌سازی و بررسی تطبیقی ساختار میان ادبیات و سینما مد نظر پژوهشگران قرار گرفته که می‌توان به کتاب‌های «مشت در نمای درشت»، (سیدحسن حسینی، ۱۳۸۳) و «سینما و تصاویر شعری شاهنامه»، (احمد ضابطی جهرمی، ۱۳۸۴) و همچنین مقاله‌ی «نسبت بیان سینمایی با تمثیل‌های ادبی در اشعار مولانا»، (تقی پورنامداریان و زهرا حیاتی، ۱۳۸۸) به عنوان نمونه اشاره نمود. (ر.ک: حیاتی، نقد مطالعات تطبیقی اقتباس در پژوهش‌های ادبی و سینمایی ایران، ۱۳۹۳) همچنین در این میان هستند پژوهش‌های معدودی مانند مقاله‌ی «درآمدی بر تعامل میان ادبیات کلاسیک عرفانی با سینمای معناگرا، (پورشبانان و دیگران، ۱۳۹۵) که با نگاه ژانری ارتباط ادبیات کلاسیک فارسی و سینما را با بررسی نمونه‌ای مرکز توجه قرار داده‌اند.

اما در مقاله‌ی پیش رو سعی شده وجه دیگری از مطالعات تطبیقی میان ادبیات و سینما یعنی وجه بازخوانی امروزی از ادبیات برای سینمای درام و ملودرام در ایران مورد توجه قرار گرفته و با تأکید بر نگاه ژانری، یکی از آثار ادبیات کلاسیک نیز در این حوزه مورد بررسی و تحلیل قرار گیرد.

۳. روش پژوهش

فرایند پیشبرد پژوهش در این مقاله به روش توصیفی-تحلیلی است و با استفاده از ابزار کتابخانه‌ای و فضای مجازی و به‌کارگیری منابع درجه اول ادبی و سینمایی، روند تکمیل آن پیش رفته است.

۴. تعاریف و کلیات

۱.۴. درام

تعریف درام از دو وجه اهمیت داشته و مورد توجه منتقدان و پژوهشگران قرار گرفته است؛ وجه اول معنای کلی و دلالت بر گستره‌ی تعریف نمایش است که از ارسطو تا به امروز تعاریف مختلفی را شامل شده است. درام در ریشه‌ی یونانی، یعنی عمل، رفتار و انجام کار. اما «جای تردید است که تنها با دانستن معنای عمل بتوان وقایع صحنه یا آنچه را در ذهن تماشاگر بازآفریده می‌شود، توصیف کرد. (Britannica, 1990: 154) شاید بتوان با شناخت

۴ اقتباس سینمایی از آثار غنایی ادبیات کلاسیک فارسی با تأکید بر وجوه نمایشی سندبادنامه ...

پاره‌ای از ویژگی‌های این عمل که از کوره‌ها و بوت‌های فراوان گذشته و هر جا اثری بازنموده، تا حدی به پاره‌هایی از این کوه یخ شناور دست یافت. شناخت بیشتر درام که معلول بسیاری عوامل دیگر است، تنها نصیب آنها می‌شود که کفش آهنی بردارند و فارغ از سودای نام قدم در راه بگذارند. (آقاعباسی، ۱۳۷۹: ۱۸۳) در معنای کلی، درام عملیاتی است که وضعیتی را خلق کرده و پیش چشم تماشاگر می‌گذارد، یعنی یک رشته از عملیات انسانی را از سایر وقایع و حوادث مجزا نموده و همان قسمت را در صحنه یا دورنمای صحنه جلوه می‌دهد و از جزئیاتی که در آن هنگام برای قهرمانان درام پیش آمده و ارتباطی قطعی با واقعه‌ی اصلی ندارد، پرهیز می‌نماید. (صورتگر، ۱۳۱۴: ۸۶۷) امروزه واژه‌های درام و نمایش، همچنین دراماتیک و نمایشی اغلب در یک بستر معنایی به کار برده می‌شود. باید توجه کرد که دراماتیک به هر چیزی اطلاق می‌شود که مربوط به تئاتر بوده یا منشأ آن از تئاتر باشد؛ اما واژه‌ی نمایش (درام) مفهوم گسترده‌ای دارد و بر بسیاری از چیزهایی که به تماشا گذاشته می‌شود، اعم از انواع نمایش‌های صحنه، نمایش‌های خیابانی و... گفته می‌شود. پس در یک تعریف کلی منظور از نمایش، روشی بیانی است که نشان دادن حالت‌های ناسنجیدنی و کیفی، چالش‌ها و کشمکش‌ها درونی و بیرونی و موشکافی‌های روابط متقابل انسان‌ها و در مواردی موجودات مختلف است. اما این معانی و تفسیرها، مربوط به معنی کلی درام است و چارچوب دقیقی از یک ژانر در آن دیده نمی‌شود، لکن باید نوع دیگری از تعریف را برای درام در نظر گرفت که معنای آن ناظر بر تعریفی ژانری در سینما باشد و بتواند در یک دسته‌بندی برای آثار سینمایی مورد استفاده قرار گیرد.

از این منظر درام یکی از گسترده‌ترین و پرمخاطب‌ترین ژانرهای سینمایی به شمار می‌رود و در این مقاله نیز تمرکز بر این تعریف خواهد بود. بنابراین می‌توان درام را به عنوان یک ژانر به این صورت تعریف کرد که در این گونه‌ی سینمایی، شخصیت‌های فیلم در چارچوبی واقعی، با مشکلات، چالش‌ها و رفتارها و انگیزه‌های احساسی روبه‌رو هستند و تعارض اهداف و امیال آنها، رفتار متناقض و مخالفی در برابر هم ایجاد می‌کند. البته این تضادها مانند حماسه در جلوه‌ای با شکوه ارائه نمی‌شود، بلکه در فضای روزمره‌ی زندگی و محیط معمول شخصیت‌ها و به دور از قهرمان‌پروری‌ها و سایر عناصر مشخصه‌ی دیگر ژانرها تجلی می‌کند. مارتین اسلین در کتاب «دنیای درام»، درام را زیربنای مشترک تئاتر و سینما معرفی می‌کند و مثال می‌آورد که در جهان واقعیت، درام‌نویس هیچ‌گاه بین سینما و تئاتر یک مرز خشک و نفوذ ناپذیر نمی‌کنند. شاهد این گفته متن‌های یکسانی هستند که با

علیرضا پورشبانان ۵

اندکی تغییرات هم در سینما به کار می‌روند و هم در تئاتر. آثار مختلف برتولد برشت (Berthold Brecht) نمایشنامه‌نویس معروف آلمانی و فیلم‌نامه‌نویس هالیوود، هارولد پینتر (Harold Pinter) فیلم‌نامه‌نویس انگلیسی که از درام نویسان مشهور رادیویی نیز به شمار می‌آید و اینگمار برگمن (Ingmar Bergman) کارگردان و نویسنده سوئدی، که آثارشان هم به شکل تئاتر و هم در قالب نسخه‌های سینمایی ساخته شده است، از جمله نمونه‌هایی هستند که این گفته را تأیید می‌کنند. به‌طور کلی فیلم‌های این ژانر را می‌توان در شاخه‌های درام تراژیک، درام جنایی و حقوقی، درام رمانتیک و عاشقانه، درام تاریخی، درام سائیمانتال، درام روانشناختی، درام اجتماعی، ملودرام، کمدی دراماتیک، درام پزشکی و درام مذهبی طبقه‌بندی نمود.

۲.۴ ادبیات غنایی

عبدالحسین زرین‌کوب شعر غنایی را آینه‌ی تمام‌نمای احوال و احساسات است می‌شمارد و اعتقاد دارد که گستره‌ی بزرگی از مفاهیم مطرح در وصف، مدح، رثا، فخر و ... را می‌توان ذیل عنوان ادبیات غنایی به حساب آورد. (زرین‌کوب، ۱۳۷۹: ۱۴۴) در ادبیات غنایی بیشترین داستان‌های بیان شده از تم و مضمونی عاشقانه برخوردارند. در واقع یکی از رایج‌ترین گونه‌های شعر غنایی، داستان‌های عاشقانه است که دیگر موضوعات ادب غنایی را نیز در خود جای می‌دهد. در مورد منظومه‌های غنایی باید گفت احساسات و عواطف در این آثار بزنگاه ایجاد تلذذ ادبی است؛ ما همواره با عواطف شخصی و تأثرات و آلام و یا لذات و مسرات یک فرد و یک روح کار داریم و در نهایت، غرض و غایت شعر و ادب غنایی توصیف عواطف و نفسانیات فرد است. (صفا، ۱۳۵۲: ۱۵) اما محمدرضا شفیعی کدکنی در باب گستره‌ی ادبیات غنایی معتقد است که «شعر غنایی سخن گفتن از احساسات شخصی است به شرطی که از دو کلمه‌ی «احساس» و «شخصی» وسیع‌ترین مفاهیم آنها را در نظر بگیریم؛ یعنی تمام انواع احساسات از نرم‌ترین احساسات تا درشت‌ترین آنها با همه‌ی واقعیاتی که وجود دارد. احساس شخصی بدان معنی که خواه از روح شاعر مایه گرفته باشد و خواه از احساس او، به اعتبار این که شاعر فردی است اجتماعی، روح او نیز در برابر بسیاری از مسائل با تمام جامعه اشتراک موضع دارد»؛ (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۶: ۲۶) از این زاویه ادبیات غنایی گستره‌ی اجتماعی یافته و درست در همین بزنگاه است که در برخی از آثار ادبی می‌توان پیوند ادبیات غنایی به عنوان یکی از

۶ اقتباس سینمایی از آثار غنایی ادبیات کلاسیک فارسی با تأکید بر وجوه نمایشی سندبادنامه ...

گسترده‌ترین بسترهای ادبی با رویکرد احساسی به مسائل اجتماعی و خانوادگی را با گستره‌ی درام سینمایی که شامل ترکیب‌های مختلفی از انواع ژانرهای جنایی، روانشناسانه، عاشقانه و ... است، به تماشا نشست.

نکته‌ی قابل توجه در بررسی ادبیات غنایی به عنوان یک نوع ادبی و مفهوم ژانر (با در نظر گرفتن گستره‌ی ژانر درام در سینما) این است که ژانر در سینما بسیار متنوع و با استقلال نسبی است و به فراخور شرایط ساختار و محتوای فیلم، نامی متناسب بر آن اطلاق شده است؛ حال آنکه در تعریف نوع ادبی غنایی، تعریفی کلی و جامع وجود دارد که دامنه‌ی گسترده‌ای از آثار ادبی را شامل شده و می‌توان در بازنمایی تصویری این آثار در سینما، ژانرهای متنوعی را در حوزه‌ی درام برای آنها در نظر گرفت.

۳.۴ عناصر مطلوب اقتباس سینمایی از متون ادبی

تبدیل دستمایه‌های ادبی به فیلم‌های سینمایی جزئی از مراحل رشد و تکوین و بلوغ سینما در جهان است و حتی برخی از منتقدان و پژوهشگران در نگاهی افراطی سینما را در ذات اقتباس به شمار می‌آورند. «سینما که اساساً در ذات خود هیچ است (ذات ثابتی ندارد)، سراسر اقتباس است» (اندرو، ۱۳۹۳: ۱۹۵) در این فرآیند متون ادبی جدید و قدیم، شناخته شده و گمنام و به روش‌های وفادارانه، برداشت آزاد و در برخی موارد محدود به شیوه‌ی جزء به جزء، به نسخه‌های تصویری بدل می‌شوند. برای اجرای بهتر این روند تبدیل متن به تصویر، شماری از عناصر و ظرفیت‌ها در برخی متون ادبی وجود دارد که این آثار را برای انجام اقتباس مناسب‌تر می‌نمایند؛ بر این اساس عناصری مانند نمود داستانی و روایت‌محور، درون‌مایه‌های پرمخاطب، شخصیت‌پردازی نمایشی، گفت‌وگوهای جذاب، تعلیق و کشمکش‌های تصویرساز و... از این دست عناصر به شمار می‌روند. (پورشبانان، ۱۳۹۵: ۳۴-۴۴) البته باید توجه کرد که وجود این عناصر در اغلب موارد جنبه‌ی تقویت کنندگی ظرفیت‌های نمایشی یک متن را داشته و ممکن است برخی از متون علی‌رغم عدم وجود مجموعه‌ای از این عناصر، همچنان ظرفیت اقتباس با برخی رویکردهای خاص را داشته باشند.

حال با توجه به آنچه به طور موجز در باب اقتباس و گستره‌ی ادبیات غنایی ارائه شد، می‌توان یکی از آثار ادبیات کلاسیک فارسی یعنی سندبادنامه‌ی ظهیری سمرقندی را از

علیرضا پورشبانان ۷

زاویهی وجود برخی عناصر مطلوب اقتباس سینمایی و ظرفیت بازنمایی تصویری در سینمای درام از نوع درام عاشقانه، مورد توجه قرار داده، وجوه و عناصر نمایشی را در آن بررسی و تحلیل نمود.

۵. نگاهی به ظرفیت‌های نمایشی سندبادنامهٔ ظهیری سمرقندی

۱.۵ دربارهٔ ظهیری سمرقندی و سندبادنامه

محمدبن علی بن الحسن الظهیری الکاتب السمرقندی، از مترسلان و کاتبان بزرگ ایران در قرن ششم و اوایل قرن هفتم هجری است (خانلری، ۱۳۸۴: ۳۳۳) که سندبادنامه را از صورت ساده به نثر فنی آراسته است. عوفی درباره‌ی او نوشته: «الصدر الاجل، ظهیرالدین و الکتاب محمدبن علی السمرقندی الکاتب، آنکه مرفد فضل او از اوج فرقد گذشته بود و زبان بیان او بساط ذکر حستان درنوشته. سوار مرکب بلاغت و سالار موکب فصاحت بود.» (عوفی، ۱۳۳۵: ۸۶) و این‌طور که پیداست و با توجه به عنوان صدرالاجل، او از مشاهیر زمان خود بوده است. (انوشه، ۱۳۷۵: ۵۸۶)

شیوه‌ی نثرنویسی ظهیری سمرقندی، همان طرز و سبک نصرالله منشی است و ویژگی‌های اسلوب فنی را کم و بیش دارد. (کمیلی، ۱۳۹۰: ۸۱) این شیوه را برخی مانند سعدالدین وراوینی پسندیده‌اند و برخی از منتقدان معاصر بدان به زبانی تیز تاخته‌اند؛ «اما ای کاش ... نثر بی پیرایه و برین فناروزی... به نثر برساخته و رنگ باختهٔ ظهیری ... دیگرگونه نمی‌آمد. با این نویسندگان و نوشته‌های خام و نافرجام آنان است که نثر پارسی به کژی و کوری و تباهی و بیراهی دچار می‌آید.» (کزازی، ۱۳۸۴: ۱۶۴)

در مورد اصل و ریشه‌ی سندبادنامه نظرات مختلفی وجود دارد و اشتراک نظر مطلقى درباره‌ی آن وجود ندارد. برخی مانند مسعودی، صفا و نفیسی و ریپکا ریشه‌ی این کتاب را هندی می‌دانند (مسعودی، ۱۳۶۵: ۱/ ۷۵ و صفا، ۱۳۵۲: ۱۰۰۱ و نفیسی، ۱۳۸۲: ۴۳۴ و ریپکا، ۱۳۸۳: ۱۱۴۷) و برخی نیز مانند ابن ندیم، مستوفی، ابی یعقوب اعتقاد دارند که این اثر اصالتی ایرانی دارد. (ابن ندیم، ۱۳۴۶: ۵۴۱ و مستوفی، ۱۳۶۲: ۹۸ و ابی یعقوب، ۱۳۶۲: ۱۱۵) اما گروه سومی هم هستند که اصل این اثر را ایرانی و بخش‌هایی از آن را هندی می‌شمارند. (کمال‌الدینی، ۱۳۸۲: ۱۰) جالب آنکه برخی نیز به نقل از ایروین (۱۳۸۳) ریشه‌ی آن را در افسانه‌ی لاتینی سکوندوس ریشه‌یابی می‌نمایند. (الیاسی پور، ۱۳۹۰، ۲۸)

۸ اقتباس سینمایی از آثار غنایی ادبیات کلاسیک فارسی با تأکید بر وجوه نمایشی سندبادنامه ...

این اثر به شیوه‌ی تودرتو و ایزودیک و مانند نمونه‌های دیگر آن در ادبیات فارسی مانند هزار و یک شب و کلیله و دمنه نوشته شده است که این کار باعث «حجیم شدن و ایجاد تنوع» (ولک و وارن، ۱۳۸۲: ۲۵۴) آن شده است. یک سوم این اثر را داستان‌هایی از مکر و فریب و خیانت زنان تشکیل داده (مشهدی و همکاران، ۱۳۹۳: ۶۲) و شامل سی و سه داستان فرعی و یک داستان اصلی است. به عبارت دیگر موضوع سندبادنامه مشابه داستان قرآنی یوسف (ع) و زلیخا و همچنین داستان سیاوش و سودابه است که طی آن زنی قصد خیانت به شوهرش را دارد و پس از ناکامی علیه معشوق خود توطئه‌چینی می‌کند تا او را از بین ببرد که در این کار موفق نمی‌شود.

نثر سندبادنامه مزین و مصنوع و دارای فنون بلاغت و صنایع ادبی فراوان است که بسیاری از عناصر داستانی در آن به خوبی به‌کار گرفته شده و می‌توان برای یک اقتباس سینمایی به عنوان اثری واجد شرایط و دارای قابلیت‌های نمایشی به آن توجه نمود.

۲.۵ خلاصه داستان سندبادنامه

در سندبادنامه دو نوع روایت وجود دارد؛ اول ماجرای عشق ممنوع نامادری بر شاهزاده که اصل داستان کتاب نیز بر چارچوب همین روایت پیش می‌رود؛ و دوم حکایت هفت وزیر و شفاعت و نصایح آنها به پادشاه است که بخش دیگری از کتاب را به وجود آورده و نمونه‌ای دیگری نیز در ادبیات فارسی دارد.^۳

به جز این، در خلال بخش اصلی، سی و چهار مورد از حکایات و داستان‌واره‌های کوتاه و تمثیلی هم گنجانده شده که شخصیت‌های مختلفی از انسان‌ها گرفته تا انواع حیوانات و پرندگان در آن ایفای نقش می‌کنند.

۳.۵ اصالت کنش داستانی در سندبادنامه و قابلیت آن در بازخوانی اقتباسی

امروزی

روایت در سندبادنامه بر اساس ساختار داستان در داستان شکل گرفته و انواع کنش‌ها، درون‌مایه‌ها و اطلاعات داستانی در این چارچوب گسترش می‌یابند. بر این اساس هسته‌ی مرکزی داستان شرح گذر از بحرانی است که در اثر هوس‌رانی همسر پادشاه برای شاهزاده پیش آمده و قرار است در طول داستان و پس از گره‌اندازی‌های گوناگون، در خلال

ماجره‌هایی به گره‌گشایی و اوج‌نهایی ختم گردد. با این وصف اولین و مهم‌ترین بحران داستان، با تهمت زن به شاهزاده و متهم نمودن او به ابراز عشقی ممنوع و آلوده، آغاز شده و داستان تا نقطه‌ی اوج و برطرف شدن این بحران، در کنار حکایات فرعی دیگر پیش می‌رود.

اساس در داستان اصلی و خرده‌روایت‌های مهم در سندبادنامه بر مبنای کنش است و این تأکید به خصوص در مورد داستان اصلی سندبادنامه یعنی عشق کنیزک [نامادری] به شاهزاده بیش از همه به چشم می‌خورد. (طالبیان و حسینی، ۱۳۸۵: ۸۵) این ویژگی یعنی عمل‌محور بودن اصل این داستان و تکرار آن در سایر خرده‌روایت‌ها یکی از نکات مهمی است که در کنار روایت داستانی قصه، می‌تواند به شکلی مطلوب حرکت مورد نیاز در سینما را تأمین کرده و از این منظر باعث انسجام کلی روایت از بعد نمایشی شود؛ یعنی چون قصه شکل پیش‌رونده‌ی خود را بر اساس انواع کنش‌ها متجلی می‌کند، و دچار درجا زدن‌های توصیفی و اشارات فکری و فلسفی که در برخی آثار ادبیات کلاسیک وجود دارد، - و روایت را از حرکت باز می‌دارد- نمی‌شود، به خوبی و با کمترین تغییر می‌تواند به شکل یک داستانی نمایشی بازنمایی شود. به‌علاوه تنوع خرده‌روایت‌ها ضمن ایجاد شکلی از سرگرمی و ایجاد فضای مفرح در سندبادنامه، این امکان را هم برای اقتباس‌کننده فراهم می‌کند که بتواند آنچه را مطلوب بیان نمایشی می‌داند- با توجه به هدف فیلم‌ساز و محدودیت‌ها و چارچوب‌های فکری او- از متن انتخاب کرده و در کنار روایت اصلی، برای بهبود روند پرداخت داستانی در نسخه‌ی نمایشی پرورش دهد.

در این داستان جهت اصلی روایت مشخص است و فراز و فرودهای مختلف داستانی به خصوص در حکایات بیان شده از زبان وزیران و عمل متقابل آن از سوی نامادری، کنش داستانی مطلوب برای یک نسخه‌ی سینمایی سرگرم‌کننده را فراهم می‌کند. کما اینکه در نمونه‌های مشابه و به خصوص داستان‌های هزار و یک شب، این نوع جذابیت داستانی به اثبات رسیده و اقتباس‌های متعدد از آن در قالب نسخه‌های سینمایی می‌تواند گواهی بر این ادعا باشد.

سندبادنامه ابتدا با یک بحران کوچک، یعنی تعلیم‌ناپذیری شاهزاده، آغاز شده و جذابیت شروع یک داستان سینمایی را دارد و به این دلیل که پس از آن، بحران اصلی روایت یعنی تهمت به شاهزاده‌ای که بحران کوچک را به یاری سندباد حکیم گذرانده، به سرعت در داستان مطرح می‌شود، می‌تواند هیجان مورد نیاز آغاز یک داستان جذاب را به خوبی فراهم

۱۰ اقتباس سینمایی از آثار غنایی ادبیات کلاسیک فارسی با تأکید بر وجوه نمایشی سندبادنامه ...

نماید. پس از این، تلاش وزیران برای به تأخیر انداختن حکم مرگ شاهزاده آغاز می‌شود و به همین شکل تعلیقی رو به گسترش، فرایند هیجان‌سازی داستان را شکل می‌دهد.

روایت در داستان سندبادنامه خطی است و علی‌رغم انبوه حکایت‌های مطرح شده در خلال متن، به دلیل همپوشانی معانی مطرح در بسیاری از آنها با مضمون داستان اصلی - خیانت زنان - همواره مخاطب را در دل داستان اصلی نگه می‌دارد و باعث به حاشیه رفتن قصه‌ی اصلی نمی‌شود؛ از این رو ساختار کلی داستان با ساختار داستان‌پردازی در سینمای کلاسیک که قصه و روایت خطی در آن از اهمیت فراوانی برخوردار است، بسیار هماهنگ است و از این بُعد نیز روند اقتباس از آنرا سهل‌تر خواهد کرد. علاوه بر این پایان امیدوار کننده‌ی داستان یعنی نجات شاهزاده و مجازات نامادری نیز از نکات مهمی است که علاوه بر اقناع ذهن مخاطب، حسی از رضایتمندی را منتقل کرده، می‌تواند در پرداخت یک نسخه‌ی تصویری با اهمیت تلقی گردد؛ چنان‌که پایان‌های امیدوارکننده برای انواع خاصی از فیلم‌ها راضی‌کننده‌تر از پایان‌های صرفاً خوش هستند و به قول ویلیام گلدمن برخی مخاطبان در پایان تجربه‌ی تماشای فیلم تا اندازه‌ای به دنبال رضایت هستند. (یانو، ۱۳۹۱: ۱۵۴)

اما نکته‌ی بسیار مهمی که می‌توان در باب امروزی کردن این داستان برای اقتباس در سینمای درام به آن توجه کرد این است که این داستان مبنایی کنش‌گر دارد؛ به این مفهوم که اعمال داستانی در این متن عموماً اهمیتی ذاتی داشته و قرار نیست شخصیتی خاص و منحصر به فرد را ترسیم کنند، از این منظر در داستان‌هایی نظیر سندبادنامه این کنش و عمل است که مهم است و نه شخصیت؛ «در این نوع روایت‌ها تأکید بر گزاره است و نه نهاد» (ر.ک: تودوروف، ۱۳۷۹، ۲۷۱-۲۷۰) بنابراین می‌توان به جای شخصیت‌های مطرح در داستان اصلی، در یک بازنمایی سینمایی، کنش‌ها را اصل قرار داده و در مکان، فضا و از همه مهم‌تر با شخصیت‌های دیگر، در قالب یک برداشت آزاد روایتی با ابعاد تازه‌تر و حتی امروزی را شکل داد؛ به عبارت دیگر باید گفت با توجه به اصالت کنش در داستان سندبادنامه، این امکان وجود دارد که بتوان با تغییر شخصیت‌ها و فضا و مکان، به اقتباسی رسید که به شرط دقت در پرداخت، مخاطبان زیادی را در ساختاری جدید، راضی نگه دارد.

۴.۵ تکرار تصویری و روزآمد بودن درون‌مایه‌ی اصلی در سندبادنامه

با اینکه سرچشمه‌ی اصلی وحدت در فیلم داستانی در رویداد مرکزی آن وجود دارد و نه در مضمونی که پس آن ارائه می‌شود، اما همه‌ی فیلم‌ها هم مضمونی اصلی دارند و هم

مضمونی ضمنی و پوشیده و از آنجا که مؤلف داستان با رفتار انسان‌ها سر و کار دارد ناگزیر برخی گرایش‌های اجتماعی را نیز بیان می‌کند. (لیندگرن، ۱۳۸۵: ۵۶) موضوع اصلی در سندبادنامه حيله و مکر زنان و خیانت آنها به شوهران است که در ادبیات شرق به عنوان مسئله‌ای در باب خانواده و قابل در طرح در بستری اجتماعی نمونه‌های فراوانی دارد و «هزار و یک شب» را نیز می‌توان از این نمونه‌ها به شمار آورد. این موضوع در سینما هم بارها مورد توجه فیلم‌سازان مختلف قرار گرفته و در بررسی اجمالی تاریخ سینما می‌شود به نمونه‌های پرشماری از فیلم‌هایی با این درون‌مایه اشاره داشت که یک «روز به‌خصوص» (۱۹۷۷) ساخته‌ی اتوره اسکولا (Ettore Scola) و «امپراتوری هوس» (۱۹۷۸) از آثار ناگشی اوسیمایا (Oshima Nagisa) فیلم‌ساز ژاپنی و «لغزش بانوی انگلیسی» (۱۹۷۵) اثر جوزف لوزی (Losey Joseph) و «من را با ملایمت بکش» (۲۰۰۲) ساخته‌ی چن کایگه (Chen Kaige) از نمونه‌های معروف آن به شمار می‌رود. بنابراین آثار فراوانی از این مضمون در سینما خلق شده و به نوعی ژانر مخصوص به خود را دارد. ژانری که در برخی موارد مانند فیلم «بی‌وفا» (۲۰۰۲) اثر آدرین لین (Adrian Lyne) ترکیبی است از ژانر عاشقانه، درام و مهیج (تریلر).

علاوه بر درون‌مایه‌ی اصلی، درون‌مایه‌های فرعی نیز در حکایات مختلف سندبادنامه بیان می‌شود؛ درون‌مایه‌هایی مانند صبر و اقتدا به پیر و راهبر (حکایت زن و گوسفند و پیلان، درون‌مایه‌ی سرنوشت و تقدیر (دهد و پارسامرد)، خرد و عقل‌گرایی (حکایت گرگ و روباه اشتر و ...). اما در ده حکایت وزیر، فریب و نیرنگ زنان باز هم درون‌مایه‌ی محوری است و در شکلی کنش‌محور و با تغییراتی مختصر مدام برای مخاطب تکرار می‌شود:

در روزگار گذشته و ایام رفته، بازرگانی بود که ... وقتی از برای مصالح معیشت و رعایت اسباب فراغت و طلب تحصیل تفرج و استراحت و مطالعت عقار و ضیعت و استطاع غرس و زراعت مسافرتی کرد و مدتی از برای اتمام و اهتمام آن بماند. زن او آن فرصت را غنیمت شمرد ... و چون در جمال مشهور بود و در افواه و السنه مذکور، عاشقان جمال او و طالبان وصال او بسیار گشتند و هر یک به قدر مکنّت و حسب استطاعت به دولت وصال و سعادت جمال او تقریبی نمودند... شیطان نفس اماره با او [زن] می‌گفت: بهار جوانی را غنیمت دار، پیش از آنکه خزان پیری گلنار رخسار پزورده گرداند،... پس حجاب عصمت و نقاب عفت از پیش برگرفت و هر شبی از برای تحصیل لذت و تطیب معاشرت به خانه‌ی معشوق می‌رفت... تا مدتی بر این

حادثه بگذشت و بازرگانان از مطالعه ضیعت و معامله و تجارت بازگشت و در شهر به طرفی نامعهود فرود آمد و اسباب طرب مهیا گردانید... پس گنده‌پیری که جوانان بی‌سامان در تحت تصرف و فرمان او بودند، طلب کرد تا از بهر او زنی با جمال جوید که شبی چند با او به روز آرد و گاهی چند به تماشا و عشرت بگذارد. به اتفاق گنده‌پیر از بطانه خانه و خواص آشیانه او بود که او را قیادت ترتیب دادی. دیناری چند بر دست او نهاد و به طلب زن حریف فرستاد. گنده‌پیر زر بستد و چون کسی از زن او باجمال‌تر نبود، به خانه او رفت و گفت: جوانی بغایت باجمال و بازرگانی بسیارمال آمده است و می‌خواهد که روزی چند دستی بر هم زند و چندیتی زر داده است و حجره مهیا کرده، زر بگیر و بیا تا تو را آنجا برم. زن در حال برخاست و با گنده‌پیر بدان موضع آمد. چون قدم از در حجره درنهاد، شوهر خویش را دید. بی‌دهشت و حیرت فریاد برآورد و چنگ در ریش مرد زد و المستغاث ای مسلمین آواز داد که ای بی‌وفای نابکار و ای بدعهد بدکردار، مدت‌ها برآمد تا رفته‌ای و مرا به دست غم سپرده و خود با ماهرویان به تماشا و عشرت مشغول شده... مرا دل در انتظار تو چون نرگس همه چشم شده و در ترقب قدم تو اجزا و اعضا چو سیسنبهر همه گوش گشته. جاسوسان و منہیان نصب کرده تا از کجا خبر دهند. تو در تنعم و راحت و من در رنج مشقت و عنا و بلیت مانده. مرد در دست زن عاجز بماند. خجل و متحیر و مضطر و متفکر چون صعوه در چنگ باشه و پیل از نیش پشه خلاص می‌جست... تا آخر الامر همسایگان درآمدند و با صد هزار شفاعت و زاری صلح کردند که مرد زرها به زن دهد و به خانه برد (ظهیری، ۱۳۹۲: ۱۱۷-۱۱۳).

بنابراین در سندبادنامه حداقل دو نوع درون‌مایه وجود دارد؛ درون‌مایه‌ی اصلی که خیانت و خدعه‌ی زنان است و در داستان اصلی و بیش از ده حکایت تکرار می‌شود، و درون‌مایه‌های فرعی دیگر که باعث به وجود آمدن تنوع و جذابیت‌های معنایی برای مخاطب شده و گستره‌ی وسیعی از موضوعات را شامل می‌شود. از این زاویه و در مورد اول، تکرار مدام یک درون‌مایه‌ی اصلی باعث درک کامل و لمس همه‌جانبه‌ی پیام مؤلف از سوی مخاطب می‌شود و در مورد نوع دوم، تنوع درون‌مایه‌های دیگر، متن را از ملال ناشی از تکرار نجات داده و با تنوع و گوناگونی بر جذابیت‌های آن می‌افزاید.

اما آنچه در پرداخت این درون‌مایه‌ها بسیار مهم و حیاتی بوده و به‌خصوص از بعد نمایشی حائز اهمیت است، این نکته است که همه‌ی آنها بر محور حوادث بیرونی و بر اساس عمل و عکس‌العمل شکل می‌گیرند و درست در این شیوه از پرداخت درون‌مایه

است که کنش و اعمال و کردار، حرکت مورد نیاز درام را تأمین می‌نماید؛ به زبان دیگر این نوع پرداخت عمل‌گرا در خلق درون‌مایه، باعث به وجود آمدن شرایط مورد نیاز متن نمایشی است که طی آن ماجراها و داستان‌های تصویری و کنش‌محور، روایت را پیش می‌برند و این امکان را به وجود می‌آورند که بتوان بر اساس آنها به یک پرداخت نمایشی کامل از متن دست یافت. بر این اساس اقتباس‌کننده با توجه به آنکه با گستره‌ی مختلفی از درون‌مایه‌ها روبه‌روست، می‌تواند دست به انتخاب بزند، یعنی از یک سو با توجه به اهداف، محدودیت‌ها و چارچوب‌های فکری خود، پس از مبنا قرار دادن درون‌مایه‌ی اصلی، آنچه را تأیید کننده‌ی آن می‌داند و ماجرای آن را تصویری‌تر می‌شمارد انتخاب کرده و در متن خود به‌کار گیرد، پس از این نیز برای تنوع محتوایی متن نمایشی خود، از میان ماجراهایی با درون‌مایه‌های دیگر، آنچه را در قالب ماجراهایی تصویری‌تر بیان شده انتخاب کرده و در پرداخت نهایی خود استفاده کند.

نکته‌ی مهم در باب این نوع درون‌مایه (خیانت) که به ساختار ارائه‌ی آن اشاره شد این است که در طول زمان‌های مختلف و در قالب‌های گوناگون در آثار ادبی تکرار شده و همان‌طور که گفته شد در سینمای جهان نیز نمونه‌های فراوانی از آنها در دوره‌های مختلف ساخته شده است؛ یعنی درون‌مایه‌ای است که اگرچه از دل یک اثر ادبی کلاسیک حاصل می‌شود، اما به خوبی قابلیت به روزرسانی با معیارهای داستان‌های تصویری زمان حال را داشته و می‌توان با تکیه بر این درون‌مایه و ساختار بیان آن، فضا و مکان و شخصیت‌ها را به شکل امروزی و در قالب یک ماجرا در موقعیت شهری و در جامعه‌ای مدرن بازسازی نمود.

۵.۵ وجود شخصیت‌های نمادین و قابل بازپروری به شکل امروزی در سندبادنامه

در سندبادنامه می‌توان شخصیت‌ها را به دو دسته‌ی اصلی و فرعی تقسیم کرد که بر این مبنا، شخصیت پادشاه، شاهزاده، هفت وزیر، کنیزک و سندباد حکیم، شخصیت‌های اصلی و باقی شخصیت‌ها فرعی به شمار می‌روند. این شخصیت‌ها همگی جزو شخصیت‌های نمادینی به حساب می‌آیند که با توجه به اصالت کنش در بازشناسی آنها، به راحتی این قابلیت را دارند که در نسخه‌ی تصویری بازسازی شده از این متن، جای خود را به شخصیت‌هایی با معیارهای امروزی داده و بدون ایجاد کوچک‌ترین خلل در پیام داستان، با حفظ کارکردها و کنش‌های اصلی، درون‌مایه را به بهترین شکل به مخاطبان سینمای اجتماعی امروز منتقل نمایند.

۱.۵.۵ شخصیت‌های مثبت

۱.۱.۵.۵ شاهزاده

شاهزاده شخصیت اصلی در داستان سندبادنامه است که در بخش اول داستان حضور فیزیکی فعالی دارد، او ابتدا تعلیم ناپذیر است و فقط حسن و جمالی دارد، اما پس از مدتی تعلّم در محضر سندباد حکیم، او نیز به نوعی تحول-البته سریع‌تر از پدر خود-رسیده و در برابر بحران ایجاد شده، نقش یک قربانی را می‌پذیرد. در پرده‌ی دوم حضور فیزیکی این شخصیت احساس نمی‌شود، اما همواره به عنوان کسی که جانفش در خطر است و هر لحظه امکان مرگش وجود دارد، حواس مخاطب را به خود مشغول کرده است و در نهایت پس از گذشت هفت روز، نقش پررنگ خود را بازیافته و با سخن گفتن در مجلس پادشاه و روکردن دست کنیزک، از نقشی منفعل به نقشی فعال تغییر موضع می‌دهد. در ابتدای داستان این شخصیت به صورت توصیفی و با این مقدمه که تعلیم‌ناپذیر است، به صورت سطحی و ایستا (تیییک) به مخاطب معرفی می‌شود، اما با صبر و تحملی که در سخن نگفتن در داستان از خود نشان می‌دهد، و در نهایت پس از گذشت زمان لازم به سخن می‌آید؛ و به‌خصوص با توجه به نوع مجازاتی که برای کنیزک در نظر می‌گیرد، نقشی کم و بیش فعال به دست آورده و این ظرفیت را پیدا می‌کند که بتوان بر اساس آن و استفاده از تغییراتی ضروری، به پرداخت شخصیتی نمایشی اقدام کرد. (اگرچه به نظر می‌رسد در یک نسخه‌ی نمایشی باید انتظار بازی زیرپوستی فوق‌العاده‌ای از بازیگری در این نقش داشت که بتواند ظرایف کلی این شخصیت را به نمایش بگذارد).

۲.۱.۵.۵ سندباد حکیم

این شخصیت، شکل پیشرفته و اصلی‌تر از همان نقش راهنما و پیر مراد-مانند هفت وزیر- در داستان را بر عهده دارد که در ابتدا و انتهای داستان حضور داشته و نقش راهبری اصلی شاهزاده بر دوش اوست؛ به این ترتیب هفت وزیر درصدد تعلیم و راهنمایی پادشاه هستند، و سندباد حکیم نقش اصلی در هدایت شاهزاده را ایفا می‌نماید و به تبع حضور فعال کمتر شاهزاده در داستان، او نیز در پرده‌ی دوم حضور ندارد، اما در یک برآیند کلی می‌توان گفت حضور او در ابتدا و انتهای داستان به تنوع نقش راهبری در داستان افزوده و می‌تواند در یک پرداخت نمایشی به راحتی و با اندکی پرداخت جزئیات-به‌خصوص با

علیرضا پورشبانان ۱۵

توجه به توصیفی که فلاسفه و حکما در معرفی او به کار می‌برند، تصویر شود. (ر.ک: ظهیری، ۱۳۹۲: ۳۵ و ۳۷).

۳.۱.۵.۵ هفت وزیر

وزیران نقش راویانی را در این داستان بازی می‌کنند که نمی‌توان تحول و ابعاد مختلف شخصیتی برای آنها در نظر گرفت، اما نقششان بسیار کارکردی و مهم است و قرار است مانع از به وجود آمدن حادثه‌ای تراژیک در داستان شوند. از این زاویه تنها خردگرایی آنها در داستان مورد تأکید است و با توجه به حضور چنین شخصیت‌هایی در بسیاری از آثار نمایشی که نقش راهنما و راهبر را دارند، می‌توان به راحتی بر اساس شخصیت آنها، تیپ-های نمایشی خلق نمود. اما آنچه در مورد این شخصیت‌ها جالب است این مسئله است که این وزرا در قالب هفت شکل مختلف در داستان ظاهر می‌شوند و اگرچه کارکرد شخصیت پردازانه‌ی خاصی برای این تنوع مد نظر نیست، اما به نوعی باعث ایجاد زمینه‌ی تنوع تصویری- در نتیجه‌ی تنوع ظاهر افراد - در پرداخت نمایشی خواهند شد.

۴.۱.۵.۵ پادشاه

پادشاه یا همان کوردیس، اولین شخصیتی است که در داستان معرفی شده و پس از آن تا پایان داستان در روایت حضوری مشخص دارد، او ابتدا فرزند خود را جهت آماده شدن برای سلطنت به فلاسفه و حکما می‌سپارد و اولین بارقه‌های عقل‌گرایی را از خود نشان می‌دهد؛ اما در بحران ناشی از افترا به شاهزاده ابتدا با نادانی و عجله قصد فرزند گُشی دارد که به وساطت وزیران، تا مدت هفت روز از این کار دست می‌کشد و در طول این مدت و در اثر شنیدن حکایات مختلف، به تحول شخصیتی نائل می‌شود، از این منظر او که قرار بود با شتابی دور از عقل، فرزند خود را به قتل برساند، در پایان داستان و با رسیدن به تکامل ذهنی، قضاوتی صحیح کرده و از تصمیم خود در ابتدای داستان خجالت‌زده می‌شود و پس از برملا شدن راز کنیزک، پسر را به ملایمت می‌نوازد. روند تکامل این شخصیت، تدریجی و پذیرفتنی است و تحول او باعث می‌شود از شکل یک تیپ کلی خارج شده و به تدریج به نوع شخصیت‌های پویا که قابلیت‌های نمایشی مناسبی دارند، نزدیک شود. این شخصیت از ابتدا تا انتهای داستان در معرض تصمیم‌گیری اشتباهی قرار دارد که پس از گذر از بحران اولیه، در فراز و فرودهای مختلف و در مواجهه با حکایات گوناگون- که دسته‌ای او را از تصمیم اشتباه برحذر می‌دارد (حکایات وزیران) و دسته‌ای او را تا بزنگاه اجرای تصمیمی

۱۶ اقتباس سینمایی از آثار غنایی ادبیات کلاسیک فارسی با تأکید بر وجوه نمایشی سندبادنامه ...

اشتباه پیش می‌برد (حکایات کنیزک) - ابعاد مختلفی از شخصیت خود را به نمایش می‌گذارد و به خصوص با توجه به روند تکامل تدریجی خود، قابلیت‌های مناسبی برای بازپرداخت یک شخصیت نمایشی فعال را از خود بروز می‌دهد.

۲.۵.۵ شخصیت‌های منفی

۱.۲.۵.۵ همسر پادشاه

همسر پادشاه (کنیزک) شخصیت اصلی منفی در داستان سندبادنامه است که از همان ابتدای داستان و به شکلی مستقیم و در اعمال و رفتار و افکاری که از خود عیان می‌کند، شرارت و خباثت درونی خود را به خوبی برای مخاطب به نمایش می‌گذارد. او ابتدا خواسته‌ی پلید خود را در قالب یک عاشق دلباخته برای شاهزاده بیان کرده و سپس با طرح توطئه علیه جان او، ذات شیطانی خود را به خوبی نشان می‌دهد. این شخصیت سیاست و مکاری خود را در بیان حکایات به ظاهر عاقلانه در تحریک پادشاه و به شیوه‌ای عملی نشان داده و با حضور فعال خود از ابتدا تا انتهای داستان، مدام در تعامل با شخصیت پادشاه و در تضاد با کنش وزرا، به ثمر نشستن قصد و نیت پلید خود را پی‌گیری می‌کند.

شخصیت همسر پادشاه علی‌رغم حضور فراوان در داستان، در حد یک تیپ، اما تیپ منفی و کاملاً سیاه باقی می‌ماند و اگر تحولی هم وجود دارد، تحول در جایگاه رو به سقوط اوست که از ابتدا تا انتهای ماجرا، بیشتر به قهقهه می‌رود و در نهایت از دربار و جایگاه همسر پادشاه، به خائنی که به بدترین شکل به مجازات رسیده و در ملاء عام بی‌حیثیت شده، تنزل می‌یابد. این شخصیت تا حدی یادآور شخصیت زنان اغواگر (Femme Fatale) در سینما است؛ «فام‌فاتال یا زن مرگ‌آفرین، زن فتنه‌جو. از کارکترهای همیشگی فیلم‌نوآر، که از رمان گوتیک و به‌وسیله‌ی فیلم‌سازان و تکنسین‌هایی که از دست رژیم نازی گریخته و به آمریکا رفته بودند، وارد هالیوود (و فیلم‌نوآر) شد. این کاراکتر آمیزه‌ای است از زیبایی، اغواگری، جاه‌طلبی و قساوت. در فیلم‌ها اغلب به صورت زنان موطلائی مجسم می‌شوند. این زنان در سر راه قهرمان مرد قرار می‌گیرند و با زیبایی‌های خیره‌کننده‌ی خود او را به گرداب مرگ و مصیبت فرو می‌کشند. این نوع شخصیت یکی از نمادهای شیطانی است که ایده‌ی آن در تخیل رمانتیک و «شر ریشه‌ای» آن نضج گرفته و در ادبیات گوتیک شکل هنری یافته است.» (هیوارد، ۱۳۸۸: ۴۷۴) بنابراین به لحاظ کارکرد شخصیت‌پردازی هم از

علیرضا پورشبانان ۱۷

منظر خود شخصیت و هم از نظر تعامل و اثری که بر دیگر شخصیت‌های داستان دارد، بسیار مهم است.

همه‌ی این شخصیت‌ها در این داستان درگیر شرایط غیرعادی هستند و مانند شخصیت‌های آثار نمایشی که با «شرایط غیر عادی مواجه‌اند و شخصیت‌هایی تحت فشار کنش و واکنش هستند»؛ (موریتز، ۱۳۸۴: ۷۷) قرار است با اعمال و رفتار خود باعث خلق کنش و واکنش شده، هم خود را به مخاطب شناسانده و هم روایت را بر مبنای عمل‌محور پیش ببرند.

۶.۵ کشمکش و تعلیق در سندبادنامه

درام بر اساس کشمکش شکل می‌گیرد و نمایش از هر نوع (فیلم، سریال و...) با بسط انواع کشمکش‌ها در داستان پیش می‌رود. «کشمکش، اساس درام است. درام از کشمکش به وجود می‌آید. رمان می‌تواند درونی و آرام باشد. شعر می‌تواند خوش عبارت و بدیع باشد؛ اما درام نیاز به اصطکاک، چفت و بست و درگیری دارد.» (سیگر، ۱۳۸۳: ۱۹۵) آغاز کشمکش در سندبادنامه مصادف است با نقطه‌ی بحران اصلی داستان و پس از پاسخ منفی شاهزاده به پیشنهاد بی‌شرمانه‌ی نامادری که او را به عشقی ممنوع و خیانت به پدر خوانده است. از این لحظه به بعد و پس از شکست زن در راضی کردن شاهزاده در توطئه علیه پادشاه، زن خیانتکار در تلاش است که برای حفظ جایگاه خود که از سوی شاهزاده در معرض خطر قرار گرفته، پادشاه را علیه پسر شورانده و شاهزاده‌ی بیگناه را قربانی شکست خود کند. در همین اثنا شاهزاده که در روزی سکوت به سر می‌برد، وظیفه‌ی دفاع از خود برای پیروزی در این کشمکش را به عهده‌ی هفت وزیر لایق دربار پدرش گذاشته و آنها هستند که در سراسر پرده‌ی دوم، می‌کوشند کشمکش را با مجاب کردن پادشاه بر بی‌گناهی پسر، به نفع شاهزاده پیش برند. این نوع کشمکش حاصل تضاد و تعارض منافع دو شخصیت است که سعی دارند با کشاندن رأی پادشاه به سوی نظر خود، بر دیگری پیروز شده و کشمکش را به سود خود پایان دهند. در این میان اما شخصیت شاهزاده در تمام طول کشمکش ساکت است و وزیران وظیفه‌ی او را به دوش می‌کشند و این نکته علاوه بر جذاب کردن داستان - اینکه شخصی در برابر اتهامی چنین بزرگ باید ساکت باشد تا جان به در ببرد - باعث به‌وجود آمدن تعلیقی بسیار جذاب شده که پیوسته مخاطب را در حول و ولای اینکه سرانجام چه خواهد شد و چه بر سر شاهزاده‌ی بی‌گناه می‌آید، نگه

۱۸ اقتباس سینمایی از آثار غنایی ادبیات کلاسیک فارسی با تأکید بر وجوه نمایشی سندبادنامه ...

می‌دارد و به او این انگیزه را می‌دهد که داستان را تا پایان دنبال کرده و در مسیری که مؤلف برای او پیش‌بینی کرده همراه و هم‌قدم شخصیت اصلی بترسد، نگران شود و با هیجانی تشدید شونده، همذات‌پنداری بیشتری با شاهزاده داشته باشد. در واقع وجود تعلیق است که باعث ترکیب کنجکاو و نگرانی در مخاطب شده و توجه او را مانند متن ادبی به درام نیز جلب می‌کند. (مک کی، ۱۳۸۷: ۲۳۰) این تعلیق که حاصل از نوعی کشمکش و تضاد میان شخصیت‌های داستان است، هیجان مطلوب درام را به متن داده و متناسب با سرانجام آن یعنی آشکار شدن خدعه و نیرنگ نامادری و نجات شاهزاده، در یک پایان‌بندی مشخص و امیدوارکننده می‌تواند در یک پرداخت نمایشی، مخاطبان بسیاری را به دست آورد. این نوع کشمکش و تعلیق‌ها در بسیاری از آثار سینمای جهان نمونه دارد و شاید بتوان یکی از نمونه‌های اخیر آن‌را در فیلم «دختر گمشده» (۲۰۱۴) ساخته‌ی دیوید فینچر (David Fincher) مشاهده کرد که در آن قرار است مردی خیانتکار، مغلوب عشق زنی شود که پس از ناکامی در حفظ زندگی شخصی، با هوش سرشار خود در صدد انتقام‌گیری از معشوق بی‌وفا برآمده و با تمام توان کشمکش‌های داستان را با تعلیقی نفس‌گیر پیش می‌برد. در این فیلم مرد خیانتکار در نهایت محکوم شده و در سندبادنامه نیز در پایان زن خیانتکار مجازات می‌شود.

۶. نتیجه‌گیری

خیانت و لغزش زن یکی از کهن‌ترین درون‌مایه‌های مضمونی در شکل‌گیری آثار نمایشی از اورپید تا امروز به‌شمار می‌رود و اشکال متفاوت و مختلف آن‌را می‌توان در آثار شکسپیر، مثلاً در هملت، به خوبی مشاهده کرد. در یک نگاه کلی و با رویکرد بین ژانری، می‌توان سندبادنامه را نیز در ترکیبی از برخی از این آثار دسته‌بندی نمود. به علاوه‌ی آنکه اگر داستان در زمان گذشته-زمانی مانند آنچه در روایت مطرح می‌شود، بازنمایی نمایشی گردد، می‌تواند خصوصیات ژانر تاریخی را نیز در بستر زمانی‌ای که روایت می‌شود، برای مخاطبان به نمایش بگذارد.

درباره‌ی چگونگی اقتباس نیز باید گفت سندبادنامه داستانی تودرتوست که سی و سه حکایت فرعی نیز در آن وجود دارد و طبیعتاً این امکان وجود ندارد که بتوان همه‌ی آنچه را که در متن بدان پرداخته شده در یک اقتباس سینمایی بازنمایی کرد و حتماً باید درکنار روایت اصلی، چند مورد از حکایات فرعی نیز انتخاب شده و به صورت‌های مختلف مثلاً با استفاده از برخی تکنیک‌های سینمایی مثل فلش‌بک^۴ یا در ساختار اپیزودیک بازنمایی

گردد؛ یا در ساختاری که به تازگی رواج بیشتری در سینما پیدا کرده یعنی روایت چند حکایت به شکل موازی و در نهایت تقاطع داستان‌ها با یکدیگر به نمایش درآید. از نمونه‌های موفق چنین فیلم‌هایی می‌توان به فیلم «عشق سگی» (۲۰۰۰) ساخته‌ی آخاندر و گونزالز اینیاریتو (Alejandro González Iñárritu) فیلم‌ساز مکزیکی تبار اشاره کرد که اتفاقاً تم خیانت زنانه هم در آن وجود دارد و در ساختاری متقاطع سه ماجرای متفاوت را که در یک نقطه با هم تلاقی می‌کنند، روایت می‌کند.

نکته‌ای که باید در نوع اقتباس از سندبادنامه مورد توجه گیرد این است که پیام اخلاقی داستان، با توجه به نوع مضمون آن که موارد خاصی شامل برخی ملاحظات مهم اخلاقی و البته محوریت مسئله‌ی خانواده را به همراه دارد، چگونه منتقل شود به طوری که با شرایط مخاطب داخلی هم به خوبی تطابق پیدا کند. در این رویکرد طبیعی است که شاید نتوان همه‌ی صحنه‌های توصیف شده در متن را به صورت عیان و همان‌طور که در متن شرح داده شده، بازنمایی کرد؛ چراکه این اثر در مواردی دارای مضامین و توصیف صحنه‌های معاشقه‌ی جسمی است که به نظر می‌رسد نشان دادن این‌گونه صحنه‌ها بار اخلاقی فیلم را به شدت تحت تأثیر قرار داده و از میزان اثرگذاری آنچه مؤلف در پی نهی از آن است بکاهد، بنابراین لازم است در اولین قدم برای اقتباس از این اثر، شکل دراماتیک آن را با حال و هوای امروز عرف و اخلاق در جامعه‌ی ایرانی وفق داده و سپس به پرداخت نهایی داستان دست یازید. با این نگاه به نظر می‌رسد از آنجا که شخصیت‌ها در این اثر و در اغلب موارد در حد یک تیپ باقی مانده‌اند و اصالت روایت بر کنش‌ها است، می‌توان با برداشت آزاد از قصه و تطبیق آن با شرایط بیان سینمایی امروزی در ایران، داستان را به شکلی اخلاق‌مند و با رعایت ضوابط و شئون اخلاقی جامعه، به شکل نمایشی و در قالب یک درام امروزی بازسازی نمود. این بازتولید می‌تواند در قالب فیلمی شهری و شخصیت‌های امروزی و رفتار و عادات آنها با یک پرداخت حساب شده و هنری، ضمن بیان ارزش‌های مستتر در متن، شکل و ساختار هنری و مطلوبی به دست آورد و مخاطبان زیادی را با خود همراه کند.

پی‌نوشت‌ها

۱. برای مثال در سال‌های اخیر می‌توان به سریال پرطرفدار بازی تاج و تخت (Game of Thrones) اشاره کرد که بر اساس کتابی با عنوان نغمه‌ی یخ و آتش اثر جرج آر. آر. مارتین (George

۲۰ اقتباس سینمایی از آثار غنایی ادبیات کلاسیک فارسی با تأکید بر وجوه نمایشی سندبادنامه ...

۱. Raymond Richard Martin ساخته شده و نظرات مثبت منتقدان زیادی را در کنار استقبال فراوان تماشاچیان عام در سراسر جهان به دست آورده است.
۲. به گزارش هافینگتون پست در سال ۲۰۱۷ میلادی نیز حداقل دوازده فیلم اقتباسی مهم از آثار ادبی جدید و قدیم از کارگردان‌های مهم سینمای آمریکا اکران می‌شود. <http://www.isna.ir> (۱ دی ۱۳۹۵)
۳. به عنوان نمونه می‌توان به کتاب بختیارنامه و حکایت ده وزیر در آن اشاره کرد.
۴. «از فلاش بک می‌توان برای نمایش پیش داستان (back-story) یا گذشته‌ی مرتبط با داستان و نیز نمایش خاطرات شخصیت‌ها که ممکن است به یاد آنها بیاید یا آنها را آزار دهد، استفاده کرد.» (موریتز، ۱۳۸۴: ۲۹)

کتاب‌نامه

- آقاعباسی، یدالله. (۱۳۷۹) جستجوی ویژگی‌های های درام، مجله تئاتر، ش ۲۲ و ۲۳، صص ۱۸۲-۲۲۱.
- ابن ندیم، (۱۳۴۶) الفهرست، ترجمه محمدرضا تجدد، تهران: چاپخانه بانک بازرگانی ایران.
- ابی یعقوب، احمد. (۱۳۶۲) تاریخ یعقوبی، ترجمه محمدابراهیم آیتی، تهران: علمی و فرهنگی.
- الیاسی‌پور، عزیز. (۱۳۹۰) دو روایت از سندبادنامه، نشریه سابق داشکده ادبیات دانشگاه تبریز، سال ۶۴، پاییز و زمستان، صص. ۲۵-۴۱.
- اندرو، دادلی (۱۳۹۳) آنچه سینما هست! ترجمه مجید اخگر، تهران: بیدگل.
- انوشه، حسن. (۱۳۷۵) دانشنامه ادب پارسی، ج ۴، ادب پارسی در شبه قاره، تهران: سازمان چاپ و نشر وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- پورشبانان، علیرضا (۱۳۹۵) سینمای اقتباسی و ادبیات کلاسیک فارسی، تهران: سوره مهر.
- تودورف، تزوتان. (۱۳۷۹) بوطیقای ساختگرا، ترجمه محمد نبوی، تهران: آگاه.
- حیاتی، زهرا (۱۳۹۳) نقد مطالعات تطبیقی اقتباس در پژوهش‌های ادبی و سینمایی ایران، فصلنامه نقد ادبی، شماره ۲۷، صص ۶۹-۹۷.
- خانلری، زهرا. (۱۳۸۴) فرهنگ ادبیات فارسی، تهران: توس.
- ریبکا، یان. (۱۳۸۳) تاریخ ادبیات ایران، ترجمه ابوالقاسم سری، تهران: سخن.
- زرین کوب، عبدالحسین، ۱۳۷۹، شعربی دروغ، شعربی نقاب، انتشارات محمدعلی علمی، تهران
- سیگر، لیندا (۱۳۸۳) بازنویسی فیلم‌نامه، ترجمه عباس اکبر، تهران: سوره مهر.
- شفیعی کدکنی، محمدرضا، ۱۳۸۶، زمینه اجتماعی شعر فارسی، انتشارات اختران، تهران
- صفا، ذبیح الله (۱۳۵۲) تاریخ ادبیات ایران، تهران: ابن سینا.
- صورتگر، لطفعلی. (۱۳۱۴) درام، مجله مهر، شماره ۹، سال سوم، ۸۶۵-۸۷۲.

علیرضا پورشبانان ۲۱

- طالبیان، یحیی و حسینی، نجمه. (۱۳۸۵) نوع‌شناسی سندبادنامه، فصلنامه پژوهش‌های ادبی، شماره ۱۴، زمستان، صص ۷۳-۹۴.
- عوفی، محمد. لباب‌الاباب، تصحیح سعید نفیسی، تهران: کتابخانه ابن‌سینا و علمی.
- کزازی، میرجلال‌الدین. (۱۳۸۴) یادى از سندباد، آینه میراث، دوره جدید، سال سوم شماره دوم، صص ۱۶۳-۱۶۹.
- ظهیری سمرقندی، محمدبیبی علی. (۱۳۹۲) مقدمه و تصحیح محمدباقر کمال‌الدینی، چاپ دوم، تهران: میراث مکتوب.
- کمال‌الدینی، محمدباقر. (۱۳۸۲) سندباد حکیم، تهران: اهل قلم.
- کمیلی، مختار. (۱۳۹۰) درآمدی بر سبک‌شناسی آثار ظهیری سمرقندی، فنون ادبی، سال سوم، شماره اول، بهار و تابستان، صص ۷۵-۹۲.
- لیندگرن، ارنست (۱۳۸۵) هنر فیلم، ترجمه حمیرضا احمدی لاری، تهران: فارابی.
- مستوفی، حمدالله. (۱۳۶۲) تاریخ گزیده، چاپ دوم، تهران: امیرکبیر.
- مسعودی، علی بن حسین. (۱۳۶۵) مروج الذهب، ترجمه ابوالقاسم پاینده، چاپ سوم، تهران: علمی و فرهنگی.
- مشهدی، محمد امیر و واثق عباسی، عبدالله و عارفی، اکرم. (۱۳۹۳) رویکرد تحلیلی به عناصر داستانی سندبادنامه، مجله متن‌شناسی ادب فارسی دانشگاه اصفهان، سال پنجاهم، بهار، صص ۷۶-۶۱.
- مک‌کی، رابرت. (۱۳۸۷). داستان، ساختار، سبک و اصول فیلم نامه نویسی. ترجمه محمد گذرآبادی. چاپ سوم، تهران: هرمس.
- موریتز، چارلی (۱۳۸۴) نگارش فیلم‌نامه داستانی، ترجمه محمد گذرآبادی، تهران: فارابی.
- نفیسی، سعید (۱۳۸۲) محیط زندگی و احوال و اشعار رودکی، چاپ چهارم، تهران: امیرکبیر.
- ولک، رنه و وارن، آوستن. (۱۳۸۲) نظریه ادبیات، ترجمه ضیا موحد و پرویز مجاهد، تهران: علمی و فرهنگی.
- هیوارد، سوزان. (۱۳۸۸) مفاهیم کلیدی در مطالعات سینمایی، ترجمه فتاح محمدی، چاپ سوم، زنجان: هزاره سوم.
- یانو، درو (۱۳۹۱) پرده‌ی سوم، چگونه یک پایان بزرگ برای فیلم‌نامه بنویسیم، ترجمه محمد گذرآبادی، احمد فرهنگ‌نیا، تهران: ساقی.